

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZILÁDY ÁRON
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI
CSÁSZÁR ELEMÉR

*

HUSZONNYOLCZADIK ÉVFOLYAM

MÁSODIK FÜZET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1918

TARTALOM.

Tanulmányok, értekezések :	Oldal
<i>Király György</i> : Világbiró Sándor mondája régi irodalmunkban. (I. közl.)	129
<i>Perényi József</i> : Aranka György magyar nyelvművelő társasága. (II., bef. közl.)	143
<i>Dr. György Lajos</i> : Jovinianus.	159
 Adattár :	
Póli István Iovenianusa. Közli: <i>Dr. György Lajos</i>	181
Marocsai János colligatuma. Közli: <i>Décsi Lajos</i>	190
Báró Kemény Zsigmond és Kovács Lajos levele báró Wesselényi Miklósnak. Közli: <i>Décsi Lajos</i>	198
Irodalomtörténeti levelek a gróf Teleki-család gyömrői levéltárából. (II., bef. közl.) Közli: <i>Iványi Béla</i>	200
Kovács Ferencz irodalmi hagyatéka. (I. közl.) <i>Császár Elemértől</i>	208
Jegyzetek Petrovay Miklós énekeskönyvéhez. <i>Harsányi Istvántól</i>	223
Tompa Mihály első megjelent versei. <i>Ferenczi Zollántól</i>	225
Megjegyzés. <i>Gulyás Józseftől</i>	225
 Könyvismertetés :	
Mauks Kornélia : Képek Mikszáth Kálmán életéből. <i>Dr. Várdai Bélától</i>	226
Váradi Antal : Elmult időkől. <i>Gálos Rezsőtől</i>	227
Magyar irodalomtörténeti tárgyú doktori értekezések 1917-ben. (1. Schwarcz Hajnalka : Abonyi Lajos [1838—1898] élete és irodalmi munkássága. — 2. Détsy Erzsébet : Baksay Sándor mint elbeszélő. <i>Király György- től</i> . — 3. László Zsigmond : A kurucz balladák. <i>Wagner Józseftől</i> . — 4. Volenszky Béla : Csiky Gergely társadalmi drámái. <i>Gálos Rezsőtől</i> . — 5. Haitsh Ilona : Drámaelméleti polemiák története Bajzától Gyulaiig. <i>Zolnai Bélától</i>	228
 Könyvészet :	
Új könyvek és füzetek	237
Irodalomtörténeti repertorium. <i>Hellebrant Árpádtól</i>	239

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztő felelős.

Az Irodalomtörténeti Közlemények megjelenik évenként négyszer (január márczius, június és október hónapokban) 8—8 ives füzetekben. Előfizelési ára egy évre 10 K., egy-egy füzet ára 3 K.

Szerkesztő lakása : Budapest, I., Pauler-u. 4.

VILÁGBÍRÓ SÁNDOR MONDÁJA RÉGI IRODALMUNKBAN.

(Első közlemény.)

A Nagy Sándorról szóló mondát több tekintetben párhuzamba lehet állítani a trójai mondával, kivált ha vizsgálat alá vesszük sorsukat a régi európai irodalmakban, ideszámítva természetesen a magyart is:

1. Tipikus képviselői az antik tárgyú elbeszéléseknek. Egyformán kedvelték mindkettőt, egyforma kedvvel dolgozták föl őket a legeltérőbb formákban, egyforma szeretettel és bőszéggel idéztek belőlük. Nehéz volna eldönteni, melyik jutott mégis szélesebb köi ú elterjedéshez. A trójai mondát inkább romantikus epizódjaiért, a nagy várostromhoz fűződő hősi harczokért és lovagias kalandokért szerették, az egységesebb Sándor-mondát inkább hőiséért, a *világbíró* nagy királyért, a ki az egész akkor ismert Ázsiát meghódította s a mesés Kelet kapuit megdöngette.

2. Mindkettőt két, egymástól lényegesen eltérő formában hagyta ránk az ókor: egyrészt igazi, klasszikus költői vagy történelmi földolgozásban (ott Homeros, Vergilius, Ovidius, itt Arrianus, Curtius Rufus, Plutarchos), másrészt későbbi, császárkori, erősen keleti jellegű és színezetű fictiv alkotásokban (ott a fríg Dares és krétai Dictys, itt az ú. n. Pseudocalisthenes).

3. A középkori írók természetesen az utóbbi, képtelen kalandokkal átszótt és mesebeli színekkel felciczomázott, de azért történelmi igazsággal kérkedő hamisítványokat kedvelték. Mindkettőben, még legfantasztikusabb részleteikben is, történelmi valóságot láttak, melynek megbízhatóságában kételkedni nem jutott eszükbe, sőt az antik, klasszikus földolgozásoknál határozottan többre becsülték.

4. Mindkettőt átszötte a középkor a vallásos moralizálás tendenciájával: a trójai mondában már a klasszikus fölfogás is az asszonyi könnyelműségnek egész nemzeteket pusztító következményeit példázta, a Sándor-mondában pedig már szintén a régi egyiptomi görög filozofia azt az örök tanulást

emeli ki, hogy az isteni végzet előtt a leghatalmasabb emberi sorsnak is meg kell hajolnia. Mindkét motívum, a keresztyén erkölcsi oktatás nyelvére lefordítva, számtalan példázatra adott alkalmat a középkori egyházi és világi prédikátoroknak.

5. Szorosabban a magyar irodalomban mindkettő érdekes példáját nyújtja a klasszikus szellemnek irodalmunkban való térhódítására. Kódexirodalmunk korában szerzeteseink inkább a mondaszerű, költött alkotásokhoz fordultak s ezek szelleméből táplálkoztak, a reformáció korának írói pedig a maguk humanista műveltségénél fogva a középkori ízü elbeszéléseket mindinkább háttérbe szorították s az igazi klasszikus hagyománynak adtak helyet: a trójai monda földolgozói megajándékozzák irodalmunkat az első Vergilius- és Ovidius-fordításokkal, sőt Homeros hatását is sejtetik, emitt Ilosvai megszólaltatja Curtius Rufust, Bogáti pedig Lukianosból fordít. Viszont a XVII. század ismét hanyatlást mutat, a kor barokk ízlése ismét középkori elemekből táplálkozik, Haller János Guido Trója-regényével együtt föltámasztja a Pseudocalisthenesre visszamenő Sándor-regényt.

6. Végül, a mit talán első helyen kellett volna említeni, mindkettő fontos kiindulópontokat nyújtott a nemzeti mondák ethnogenetikus elemeinek kialakulásához: míg a román és germán népek inkább a földült Trójából menekülő és Európa-szerte települő hősök nevéhez kötik származásukat,¹ addig a keleteurópai népeknek, így a magyaroknak is, a Sándor-monda Góg és Magógja szerzett ősoket. »Scythiának kelet felől való határánál a Góg és Magóg nemzetek laktanak, kiket Nagy Sándor bérekesztett... s azon nemzetet Magog királyról neveztek mogernak.« Így Anonymus.²

Nem szükséges talán Fóti alapos tanulmánya után nyomatékosabban rámutatni ez utóbbi adat jelentőségére nemzeti mondánk kialakulásában, ezúttal csak a Sándor-mondának magyar nyelvű irodalmunkban való nagy szerepével akarunk behatóbban foglalkozni. Hiszen eddig csak Haller fordítását tekintették a Sándor-monda egyetlen magyar visszhangjának,³ holott ugyanennek a regénynek már száz évvel előbb van egy teljesebb magyar fordítása, valószínűleg Heltaitól, nem szólva egyéb apró mondai részletekről, továbbá az idézetek és célzások nagy tömegéről, melyek régi irodalmunk minden ágára és műfajára kiterjednek. Nem lehet célunk ez utóbbiakat

¹ L. A trójai háború régi irodalmunkban cz. értekezésemet. IK. 1917.

² Fóti József Lajos. Góg és Magóg. IK. 1913:28.

³ Így Kohányi M. A Nagy Sándor-monda magyar fordítása. EPhK. 1912:28. Fóti is id. értekezésében csak Hallerre van tekintettel. Hogy a mondát Gvadányi is ismerte, nem tartom valószínűnek; I. Kohányi. A Nagy Sándor-monda Gvadányi Rontó Páljában. Irodört. 1912:393.

összegyűjteni, úgy sem szolgálhatnának egyébre, mint annak igazolására, hogy a Sándor-monda nem kevésbé volt ismert és kedvelt irodalmunkban, mint a többi nyugati és keleti nemzeteknél. Ezúttal csak olyan önállóbb részletek érdekelhetnek bennünket, melyek legalább is a példázat érdekességét érik el. Vizsgálódásainkat nem tejesztjük a XVII. századon túl, mivel a tudományos történetírás XVIII. századi nagy föllendülése véget vet a regény- és mondaszerű Sándor-életrajzok népszerűségének s mindinkább az igazi Sándort állítja az érdeklődés előterébe.

Még egy kérdésre kell megfelelnünk. Mi okozta a tárgy nagy népszerűségét? Minek köszönhette rendkívüli elterjedését a legkeletibb *Sah Namétól*¹ a legnyugatibb *Wars of Alexander*ig? Hogyan dacolt az idők viszontagságai ellen a legrégebb görög töredékes följegyzésektől a modern Jacob Wassermann nagy stílusművészettel megírt Flaubert-utánezatáig (*Alexander der Grosse in Babylon*)?² E nagy népszerűséget, azt hiszem, főként három mozzanatának köszönheti: 1. az ókor, de a klasszikus szellem megértésére törekvő újkor is az első nagy világhódítót csodálja Nagy Sándorban, a rettenthetetlen görög katonát és fölfedezőt, a ki eszével és bátorságával hatalmas birodalma határait az ismeretlen és mesés keletig terjeszti ki; — 2. a földi dicsőség mulandóságát példázza a kései görög sophistának s vele a keresztyén középkor jámbor elmélkedőjének; — 3. a mesés kelet csodáit keresi benne nagy mohósággal az ébredő újkor kalandos lovagregényeken nevelődött olvasóközönsége.

1. A monda forrásai.

A Nagy Sándorról szóló történeteknek, főként a régi magyar földolgozások szempontjából, négy csoportját különböztethetjük meg:

a) A történetírók: idetartoznak elsősorban QUINTUS CURTIUS RUFUS regényes életrajza (Kr. u. I. sz.) s kiegészítősekül a Trogus Pompejust kivonatoló JUSTINUS (II. sz.) világtörténeti összefoglalásai, továbbá a történeti szempontból legmegbízhatóbb ARRIANUS (II. sz.); a klasszikusokra támaszkodó keresztyén írók közül pedig OROSIUS (*Contra paganos*,

¹ L. Pozder Károly. Nagy Sándor a Sah Naméban. EPhK. XX: 430. Csak kuriózumkép említjük, hogy Krausz Sámuel szerint (Magyarország a Nagy Sándor-mondában. EPhK. XX: 898.) egy XI—XII. századi zsidó regényben Sándor Hagar (= Magyarország) királya ellen is harcolt!?

² Nem teszünk itt említést a képzőművészetekről, melyeket a régi Sándorszobroktól és pompéji falfestményektől kezdve egészen Lebrun hatalmas festményéig és Thorwaldsen híres reliefjéig s azontúl is, talán ép annyira foglalkoztatta Nagy Sándor alakja, mint az irodalmat.

lib. III.) és SZENT ÁGOSTON (De civitate Dei) néhány fejezete. Mindezek, kivált Curtius, már részben a görög népmonda befolyása alatt állottak, másrészt a középkori Sándor-monda kialakulására is befolyással voltak.

b) A középkori Sándor-regények főforrása a már említett PSEUDOCALLISTHENES. Ezt a ránk maradt görög regényt¹ sokáig Callisthenesnek, Nagy Sándor kortársának tulajdonították, de a mai kutatók nem tartják régibbnek a Kr. u. II. vagy III. századnál. E regény sokféle változtatáson ment keresztül, de már eredeti recensiójában is többféle elemből alakult össze. A történeti alapon kívül legfontosabb alkotórészeit Rohde szerint² a keleti görög népmonda szolgáltatta, mely az utolsó Ptolemaeusok idejében keletkezhetett. Ezek a részek őrizték meg legfrissebben az ifjú hódítónak nemes, lovagias alakját. A népmondán alapulnak a regénybe szőtt levelek is, főként az Aristoteleshez írott, melyben Nagy Sándor a kelet csodás meséit tárja föl mestere előtt. E levél önállóan is tovább élt, s a későbbi latin és középkori földolgozásokban gyakran nyomára akadunk.³ Nálunk önállóan Forró Pál fordította le Curtius-átültetése függelékeként. (1619.) Végül nagy szerepe jut a regényben a keleti befolyásnak; ennek köszönheti pl. a bevezető Nektanebos-epizódot,⁴ melyben az alexandriai sophistika Sándor eredetét az isteni származású egyiptomi királyok nemzetségéhez köti. (Nektanebos, az isteni eredetű király, Ammon isten alakjában meglátogatja Olympiast, Fülöp makedón király feleségét.) A görög regény kétféle latin átdolgozásban maradt ránk.⁵ Az egyik JULIUS VALERIUS fordítása⁶ (IV. sz.), mely főként egy X. századi *Epitome* révén elsősorban a francia földolgozásokra

¹ Kiadta C. Müller. 1846. Paris. Firmin Didot. (A Dübner-féle Arrianus-kiadás függeléke.) Újabb kiadása készülöben W. Kroll-tól. — L. Zacher, Pseudocallisthenes. Halle. 1867.

² E. Rohde. Der griechische Roman. 184. l.

³ Fr. Pfister. Kleine Texte zum Alexanderroman. (Samml. Vulgärlat. Texte. 4. sz. Heiberg. Winter.)

⁴ O. Weinreich. Der Trug des Nektanebos. Teubner. 1911. A novella-irodalomnak egy igen kedvelt motivuma, legismertebb földolgozása, Boccaccio elbeszélése Alberto da Imoláról (Dec. IV. 2.), a ki Gábor angyal alakjában csavarja el a szép velencei Lisetta fejét.

⁵ A görög regény elterjedésének ált. irodalmát 1885-ig l. Dunlop-Wilson. History of Prose fiction. London. 1911. I: 430. — Nálunk Beöthy Zsolt. A magyar szépprózai elbeszélés. I: 125. Továbbá Kohányi és Fóti föntidezett értekezései. — Egy összefoglaló munkát *Alexander der Grosse in der Weltliteratur* czímen Pfister Fr. készül megírni. Tervezetét l. Wochenschrift für klass. Philol. 1911. 1154. l.

⁶ Kiadta régebben Lemaire, Curtius-kiadása 'III. kötetében. (Bibl. Class. Latina. 74. köt.) Paris. 1824. — Újabbán B. Kübler Leipzig. 1888. Értékes függelékkel.

volt nagy hatással.¹ Hozzánk Julius Valerius a híres compilator VINCENTIUS BELLOVACENSIS útján került, a ki a *Speculum historiale* egész IV. könyvét Sándornak szenteli, de mellette Justinus, Curtius, Orosius adatait is fölhasználja. A Pseudocallisthenes másik, sokkal ismertebb és nagyobb elterjedésű latin fordítása az ú. n. *Historia de preliis*, melyet LEÓ, nápolyi archipresbyter ültetett át a X. században. Leó fordítását kétféle változatban őrizték meg a kéziratok: az egyik, az eredetibb és rövidebb², a bambergi s a hozzája tartozó müncheni és párizsi kéziratokban³ maradt ránk, a másik bővített, sokféle interpolációval gazdagított változatot képviselik az összes többi kéziratok.⁴ Ez utóbbin alapulnak a strassburgi ösnyomatványok is (1486., 1489, 1494.). E nyomtatásban megjelent Sándor-regény magyar fordítása az eddig Plutarchos-fordításnak vélt Heltai-féle Nagy Sándor s Haller *Hármas Históriaj*ának első része.

3. Önállóan kerültek forgalomba a középkori példázatokban, kivált a *Gesta Romanorum*ban, egyes zsidó és ind-arab mondák. A zsidó apokalyptikus mondák főként Nagy Sándor paradicsomi útjának a forrásai,⁵ az arab bölcselkedő példázatok pedig Petrus Alphonsi *Disciplina Clericalis*⁶ és az Aristotelesnek tulajdonított *Secreta Secretorum*⁷ útján kerültek nyugatra.

4. Nagy Sándor keleti hódítása egy csomó exoticumnak, természetrajzi kuriózumnak nyitott utat a nyugati irodalomba (a nap és hold fája, csodás állatok és növények, drágakövek stb.), melyek közül már sokat vesz át a Pseudocallisthenes s az önállóan forgalomba került Epistolák, azonkívül sokat közvetítettek Plinius, Solinus és Isidorus művei.⁸ Irodalmunkban főként Pelbárton látszik a hatása, de késő nyomai még mai népmeséinken is észlelhetők.

¹ Meyer, Paul. Alexandre le Grand dans la littérature française du Moyen Âge. Paris. 1886. 2 vol. L. még Paris, Gaston. La littérature française au Moyen Âge. 44. fejezetéhez tartozó jegyzetek. 1914. 292. l.

² Adolf Ausfeld kutatásai szerint: Über die Quellen zu Rudolf von Ems Alexander. (Wiss. Beilage. Donaueschingeni Progymn. Ért. 1883.) L. még ugyanattól Der griechische Alexanderroman. Leipzig. 1907.

³ Kiadta Fr. Pfister. Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo. (Sammlung mittellat. Texte. 6. sz.) 1913.

⁴ Kiadta O. Zingerle. Die Quellen zum Alexander des Rud. v. Ems cz. tanulmánya függelékeként. (Germanistische Abhandlungen. 4. sz.) 1885. — Egy XV. századi kéziratát a M. T. Akadémia őrzi.

⁵ Zacher, Alexandri Magni iter ad paradisum, Königsberg. 1859.

⁶ Legújabb kiadása Hilkától és Söderhjelmától. (Acta Societatis Scientiarum Fennicae. 38 k. 4.) 1911.

⁷ Nyomtatásban: Liber qui dicitur *Secreta secretorum* Vel liber de regimine regum et principum. Vel epystole Aristotelis ad Alexandrum discipulum suum. Colon. é. n. (XV. sz.) Megjelent még a XVI. század elején is Bononiae. 1516. és Paris, 1529. ed. Achillinus. L. Graesse. Trésor de livres rares et curieux.

⁸ L. Pfister Fr. Berlin. Phil. Wochenschrift, 1912 : 1129.

2. A monda középkori irodalmunkban.

A Sándor-monda legjelentősebb hatását középkori irodalmunkra abban kell látnunk, a mint már említettük, hogy nemzeti mondáink számára származási kapcsolatot teremtett a bibliai Góg és Magóg nemzetséggel. Nem akarunk itt bővebben kiterjeszkedni a kérdés taglalására, csak Fóti József Lajos idézett értekezésére utalunk, melyben kimutatja, hogy Anonymus főként egy Justinus-compilatio révén jutott scythiai adataihoz.

Egy másik befolyása a Sándor-mondának Attila történetében jelentkezik. Szintén Fóti József Lajos mutatta ki,¹ hogy a római Attila-legenda híres jelenete Leó pápával, melyet Paulus Diaconus jegyzett föl legegyszerűbben, átvétel a Sándor-mondából, még pedig annak zsidó átdolgozásából, melyet Josephus Flavius közvetített a nyugati irodalmunknak. (*Antiquitatum Judaicarum* I. XI. c. VIII.) Valószínűleg ez csak változata azoknak az ismert legendáknak, melyek Sándor paradicsomi útjáról szólnak: a mint itt a paradicsom kapui előtt kénytelen visszafordulni, úgy ott a szent város falai alól békésen megtér. Mindkettő, vagy Attilát is idevéve, mindhárom közös alapeszméje: a győzhetetlen hódító meghajlik Isten hatalma előtt. Krónikáink természetesen szerzőik egyházi ízlésének megfelelően örömet idéznek az Attila-legenda e jeleneténél. Érdekesnek tartom megjegyezni, hogy a Sándor- és Attila-legenda e rokonságát már Fóti előtt háromszáz évvel fölismerte Forró Pál Curtius-fordításának egyik függelékében, hol Zonaras bizánczi történetíró rövid Sándor-históriáját közölve, e jelenetnél a lap szélén megjegyzi: »Az Bonfiniusban majd hasonló dolgot olvasunk Attyla király felől, midőn a első Leo papa őtet az Romara való menetelől megretentven vissza terítette.«² Meg kell jegyeznünk, hogy ez a legenda nemcsak az Attila-mondával kapcsolatban került hozzánk, mint Fóti hiszi, hanem a mint látjuk, átjött a Sándor-mondával is, nemcsak Forró Pálnál, hanem a XVI. századi Heltai-féle fordításban is — de erről később behatóbban szó lesz.

Középkori irodalmunkban bővebben ki kell azonban terjeszkednünk — mivel eddig figyelemben alig részesültek — a Sándor-monda nyomaira Pelbártnál és magyar nyelvű kódexünkben.

a) Világbíró Sándor.

Magyar nyelven a monda első nyoma egy epitheton ornans: *világbíró*, mely azóta szinte mai napig fennmaradt. A buda-

¹ A római Attila-legenda. Akad. Ért. 1910: 49.

² Forró Pál Curtius-fordítása, Debreczen, 1619. 704. l.

pesti egyetemi könyvtár XV. századi magyar glosszákkal ellátott kódexében,¹ mely nagyrészt Jacobus a Voragine beszédeit tartalmazza, két helyütt is megtaláljuk Nagy Sándorról szóló példázatok mellett. Először a latin szöveg *Alexander Magnus*-át magyarozza *világbíró*-nak (II: 206.), majd másodszer a pusztá *Alexander* név után is hozzáteszi (II: 458.). Bármilyen jelentéktelennék látszik is e két adat, mégis fontosságot kell nekik tulajdonítanunk, nemcsak azért, mert a monda első magyar nyelvű nyomai, hanem főként azért, mert kivált a második adat arról tanuskodik, hogy a glosszáló barát magyarozatként fűzve a *világbíró* jelzöt Sándor nevéhez, ezzel mintegy hivatkozik a magyar nyelvű olvasó előtt már ismert mondára, mintegy azt akarván mondani, hogy az az *Alexander*, a kiről e példázatban szó van, ugyanaz a *világbíró* Sándor, a ki már ismeretes e néven mindenki előtt. Nem lehetetlen, hogy a dömés barát itt egy népies mondából vette át a jelzöt, hiszen föltehető, hogy a XV. században sok más nyugati mondával együtt, a melyet a német *spilmannok* s egyéb idegen *joculatorok* terjesztettek, a Sándor-monda is átkerült népies irodalmunkba. Azért sem lehet tudákos, könyvtárvételről szó, mert a latin mondákban e jelzőnek megfelelő: *dominus orbis, qui totum mundum tenebat, qui dominium totius mundi obtinuit* stb. csak alkalmilag fordulnak elő, míg a magyar *világbíró* jelző már a kódexek korában Sándor nevének állandó kísérője, így a Lobkowitz- és Bod-kódex *világbíró nagy Alexandert* (Ny. T. II: 380, XIV: 95.), az Érsekújvári kódex *világbíró zándort* (Ny. T. IX: 229.) emleget, később is Batiznál (R. M. K. T. II: 95.), Forró Pálnál, Pázmánynál (Préd. 29a), 199. l.), Hallernál stb. szerepel, holott a megfelelő latin eredetiben csak *Alexander Magnus*-t találunk, a mit különben egyszerűen *Nagy Sándornak* is fordítanak. Annyi kétségtelen, hogy a *világbíró* jelzöt népies eredetűnek kell tartanunk.

b) A monda Temesvári Pelbártnál.

Bár Pelbárt beszédeiben elég gyakran hivatkozik Nagy Sándorra, mégis csak négy példázatát említjük, hol a pusztá idézésen kívül legalább egy kis elbeszélés kerekdedségét éri el.² Így is jellemzők ez adatok Pelbártra; mutatják a világi olvasmányokban való jártasságát, mert mind a négy példa más-más forrásból van merítve.

¹ Szilády Áron. *Sermones Dominicales*. Budapest. 1910. M. Tud. Akad. kiadása.

² L. Katona Lajos. Temesvári Pelbárt példái. (Ért. a nyelv- és széptud. kör. XVIII: 2. (119., 139., 292. és 327. sz. példák.)

1. Különféle csodálatos fákról szólva idézi a Sándor-regényt is (in Gestis Alexandri Magni legitur et ipse scribit Arestoteli), említi a nap fáját, mely hajnalban feleleteket ad a kérdezősködőknek, s hogy a ki gyümölcséből eszik, az igen hosszú életet él. (De Temp. Aest. XVII. T.) Forrása valószínűleg a Julius Valerius-féle regényfordítás, mert csak ez hozza kapcsolatba a példát az Aristoteleshez írott levéllel (L. III. c. 38. Lemaire-kiad.) s ezt sem önállóan, hanem Vincentius Bellocensis *Speculum historialé*jában olvashatta (L. IV. c. 57.), mert ez tesz egyedül arról említést, hogy a fa gyümölcsének élvezete hosszú életet biztosít (hoc amictu et victu contenti, vivunt annis 300.).

2. A másik Valeriusból, Valerius Maximus ismert példatárából (L. VII. c. III.), idézi maga az Anaximenesről szóló adomát (De Temp. Quadr. II. 34. K.).¹ Hogy Pelbárt mennyire önálló a stilizálásban forrásaival szemben, érdemes a két rövid példát egymással összevetni:

Valerius Maximus :

Cum ad excidium eius (Lampsaci) summo studio Alexander ferretur, progressumque extra moenia Anaximenem praecptorem suum vidisset; quia manifestum erat, futurum, ut preces suas irae eius opponeret, non facturum se quod petisset iuravit. Tunc Anaximenes, Peto, inquit, ut Lampsacum diruas. Haec velocitas sagacitatis oppidum vestusta nobilitate inclutum exitio cui destinatum erat subtraxit.

Pelbárt :

Alexander dum iret ad diruendum Lapsacum civitatem: obviavit ei quidam sibi clarus praecptor Anaximenes, quem Alexander sciens quod preces irae suae opponeret: iuravit se non facturum quicquid ille peteret. Tunc ille dicit: Precor ut Lapsacum diruas. Et sic urbs illa salvata est.

3. A *Secreta secretorum* cz. Aristotelesnek tulajdonított könyvből idézi (Quadr. II. 44. L.) azt a levelet, a melyben a görög bölcs inti tanítványát, Sándort, hogy tartózkodjék a vérontástól, mert a kiontott vér bosszuért kiált föl az egekre. Minthogy az eredetinek sem kéziratához, sem nyomtatott kiadványához nem tudtam hozzáférni, a Lorchner-féle német fordításból² kell megállapítanom, hogy a példa az idézett mű XIX. fejezetéből való. (Das man vermeyden soll plüt vergysen.)

4. A paradicsomba igyekvő uralkodók (Xerxes, Cambyses, Nero) között említi Nagy Sándort is (De Temp. Aest. XXXV.

¹ A példát följegyzí a XVIII. században a jezsuita Taxonyi János is. L. Jablonkay Gábor tanulmányát, Kalocsa, 1910. 316. l.

² Das aller edlest und bewertest Regiment der Gesundheit, auch von allen verporgnen Künsten unnd küniglichen Regimenten Aristotelis. Das er den großmechtigen Künig Alexandro zů geschriben hat. Ausz Arabischer Sprache durch Mayster Philipsen dem Bischoff von Valentia der Stat Yerapolis in das Latein verwandelt. Nachmals ausz dem Latein in das Teutsch gebracht bey Doctor Johann Lorchner zů Spalt. Durch Johann Besolt in Truck verordnet. 1530.

C.); egészen a tűzes zónáig jutott, mely falként körülveszi a paradicsomot, de tovább természetesen nem mehetett. Közvetlen forrását nehéz volna megállapítani, a távolabbiakra nézve I. Zacher i. m.

Egy másik prédikátorunk, Laskai Osvát, a *Gesta Romanorum*-ból (Oesterley, 183.) veszi át Sándor és Diogenes ismert anekdotáját (*Biga Salutis*, Serm. III. col. 7.), melyet Forró Pál Curtius fordítása első függelékében is megtalálunk. Ókori forrása valószínűleg Val. Max. (L. IV. c. 3.) L. Katona L. RMK. XVIII : 505.

c) *A monda magyar kódexeinkben.*

A Sándor-mondából négy kódexünk őrzött meg kisebb-nagyobb töredékeket, természetesen mind erkölcsi példa alakjában. Ezek közül a Bod- és Lobkowitz-kódexé azonos szövegű, a másik kettő a Székelyudvarhelyi és Érsekújvári kódexekben található.

I. A Bod- és a Lobkowitz-kódex példája (Ny. T. II : 380. és XIV : 95.) Nagy Sándor paradicsomi útjáról szól : »Velágbiró nagy Alexander« követeket küldve a paradicsomba, azt a feleletet kapja, hogy senki oda nem mehet, hanem csak alázatossággal. Egy vén ember is kijön a paradicsomból és mutat a királynak egy követ, mely a mérlegre téve »mindent megnyom vala, valamit tesznek vala ellene«, míg végre a paradicsomi bölcs egy kis rongyba takarja a követ, s akkor egy fillér, sőt egy pehely is többet nyom nála. »Ó velag biro feiedelm — magyarázza a bölcs — ez kewnek természeti meltan teged illeeth : Mert minden orzagok tartományok, warafok, vidikewk varak nem elegek te neked : meges tewbet nyom es kewan a te elmed es zywed de mikoron be fedeztetyk Ate tefted es zywed a koporfoban akoron tebet haznal egy fyller avagy egy penz awag eg tolzal mert ember ezeknek haznalatyat wezy de ate tefted lemmit nem haaznal : hanem chak bydeffleg es rothatatofflag.« — Ez elbeszélés, mely a keleti parabolák szellemében példázza a világi javak s az emberi nagyravágyás mulandóságát és értéktelen voltát a halál után, egy nagyobb, elég művészettel fölépített prédikáció részlete, s ez szól az *ember három főellenségéről, a világról, testről és ördögről*. Maga az elbeszélés a zsidó eredetű Sándor-mondák közül való, melyek a paradicsomi hadjáratot tárgyalják. Közvetlen forrását ennek sem ismerjük, a távolabbiakra vonatkozóan ismét csak Zacher id. művére utaljuk az olvasót. A végső forrás különben a Pseudocallisthenesben keresendő, melynek egyik pogány szellemű jelenetét csak a maga ízléséhez idomította a zsidó elbeszélés. A Pseudocallisthenesben Sándor bolyongása közben a boldogok országába ér (*μακάριον χώρα*), itt elhalad, a nélkül,

hogy észrevenné, az élet forrása mellett,¹ majd egy emberarcú madár intésére visszatérésre kényszerül: *καὶ ἐθεάσατο τρία ὄρνεα πετόμενα καὶ μόνον ἔχοντα ὄψεις ἀνθρωπίνας, Ἑλληνικῇ δὲ διαλέκτῳ ἐξ ὕψους κραυγάζοντα αὐτῷ. »Ἡ χώρα ἦν πατεῖς, Ἀλέξανδρε, τοῦ Θεοῦ μόνου ἐστίν· ἀνάστρεφε δειλαίε· μακάρων χώραν πατεῖν οὐ δυνήσῃ. Ἀνάστρεψον οὖν, ἀνθρώπε, καὶ τὴν δεδομένην σοι γῆν πάτει, καὶ μὴ κόπους πάρεχε σιαυτῷ.«²*

Már Julius Valeriusnál ennek csak halvány mása az a hely, a hol egy kellemes, fákkal benépesített vidékre ér: hunc illi, *paradisum* vocitavere. Itt találja a nap és hold beszélő fáit, melyek kora halálát jósolják (l. III. c. 38.); máshol a nap városába ér (civitas solis), hol minden aranyból és smaragdból van (l. III. c. 83.). A zsidó vagy arab elbeszélés azonban, úgy látszik, közvetlenül a görög eredetire támaszkodott. Hogy kódexeink közvetlenül a görög forrását meghatározhatjuk, elsősorban az egész prédikáció eredetét kell fölkeresni. A tárgya, az ember három fő ellenségéről, elég kedvelt volt a középkorban, egy Simon nevű XIII. századi francia költő verses elmélkedésbe is foglalta.³ Pelbártnak is van hasonló prédikációja (De Tempore aest. 4. C.),⁴ mely részben magyar kódexünk forrásául tekinthető, a mennyiben két példája (A vak és béna, A két testvér: a bölcs és bolond) a kettőt összekötő elmélkedéssel együtt majd szóról-szóra átkerült.⁵ Katona egy eddig még elő nem került közbeeső szerkezetre gondol. Magam inkább egy közös eredetűt vennék föl, mely bizonyára dominikánus prédikáció lehetett. Bizonyítják ezt mind az idézett példák, melyek forrásául Pelbárt maga a dominikánus Vincentius Bellovacensis *Speculum morale*-jét idézi (l. III. p. II. dist. XX.), mind egy másik példája a három lándzsáról, a mely tulajdonképen Szent Domonkos legendájából származik.⁶ Annál inkább, mert a három lándzsáról szóló példa Domonkos mellett Szent Ferenczet is említi (l. a magyar Domonkos-legendá 179. l. Ny. T. III.), már pedig a mi példánk csak »Zolgaim predikátorok«-ról, vagyis dominikánusokról szól. Hogyan képzelhető tehát, hogy a Lobkowitz- és a Bod-kódex ferenczesrendű írója⁷ épen szerzője alapítóját kihagyta volna, ha az előtte fekvő eredetiben ott látja. Ellenben dominikánus barátról érthető, hogy csak saját szer-

¹ L. Kármán József hasonló elbeszélését: Nagy Sándor és a halhatatlanság forrása. Egy persiai mese. (Nemzeti Könyvtár. Pest, 1843. 78 l.)

² L. Müller id. kiad. Pseudocall. 89—90. l.

³ Romania. XVI: 1.

⁴ A tárgyat érinti Szent Györgyről szóló prédikációjában is (De Sanctis. LXXI. B.). Érdekes, hogy még a XVI. században Tinódi is czéloz rá Krónikája előszavában. (RMKT. III: 3.)

⁵ Katona L. Temesvári Pelbárt példái. 45 l.

⁶ Vargha Damján. Élet cz. folyóirat 1916. (VIII): 396. l.

⁷ Még Volf a Bod-kódex íróját dömés apácának vélte (NyT. VII: XXXVIII.), Horváth Cyrill azonban végleg eldöntötte, hogy ez is ferenczes eredetű, mint a Lobk.-kódex. (IK. IV: 60.)

zetéről emlékezett meg. Különben összeállítva a főbb példákat, az egész prédikáció forrásai szerint így alakul:

- A) Három lándzsa ~ Domonkos-legenda.
- B) Saladin-legenda ~ l. Katona, Pelbárt 401. sz. péld.
- C) A világ mint asszony ~ l. Katona, Pelbárt 172.
- D) Sándor a Paradicsom előtt ~ l. Zacher, i. m.
- E) Vak és béna.
- F) Bölcs és bolond. } ~ l. Katona, Pelbárt. 275. és 276.
- G) Bűnök és erények vitája ~ ? Pseudo-Ambrosius.¹
- H) Unicornis ~ l. Katona, Pelbárt, 377.
- I) Atalanta ~ l. Ovidius, Met. X. Gesta Rom. 60.²

2. A Székelyudvarhelyi kódex egy hosszabb, példákkal teletűzdelt elmélkedésben, *A halálról*, háromszor is idéz a Sándor-mondából, többször forrásra is hivatkozva, sajnos azonban, mindannyiszor tévesen. (Ny. T. XV: 57, 58 és 68.) Itt is az egész elmélkedés forrását kellene fölkeresni, mert a mint Katona helyesen véli (Bev. XIV. 1.), nem igen lehet önálló compilációról szó. Az elmélkedés szerzője ferrásul először Szent Ágostont idézi: *iftenec varofarol zerzet kőntnec tizőnkettődic resceben* olvasta. Bármily pontos is a forrás megnevezése, sem a megfelelő helyen, sem az egész *Civitas Dei*-ben hasonló dolgot nem találunk. Lehet, hogy egyik kéziratának glosszáját zavarta össze az eredetivel. Szent Ágoston bár többször szól Nagy Sándorról, részletesebben csak egy anekdotát mond el róla, melynek forrása Cicero,³ s mely a *Gesta Romanorum* révén Haller fordításában a magyar irodalomba is átjutott: Nagy Sándor és Diomedes tengeri tolvaj. (146. példa.) — A Székelyudvarhelyi kódex példáját különben az az anachronismus teszi érdekessé, hogy Homeroszt mondja Nagy Sándor életírójának: »az omerus verszerző melfter ez alexandert jouifnac a felleges iftenec fianac monga« — s ezzel mintegy teljesítette Sándor leghőbb vágyát, a ki Cicero szerint (Pro Archia, c. X.) csak azt irigyelte Achillestől, hogy tetteit egy Homeros énekelte meg. Példánkban természetesen a keresztyén író fölünyes írónájával veti hozzá ellentétül Sándor megsebesülését és korai halálát, mely ellenmond isteni származásának: »törtenece ke: őneki neminemv varafnac meg zallafaba: nehezen meg lebhőtni: ki mikoron a febnece faydalmat meg nem erzette volna: monda mend etelles vilag engőmet jouifnac: a nag iftenec fianac kajalt: zenuethetlennec lennem: a feb ke: zenuedendő embernece fianac mond engőmet: es ő yfiufagaban hala meg: nem tőrel: de merőggel: es az ő gykfocat almaba meglata.« — Mindkét vonás, mind az

¹ L. Migne. Patrol. Lat. XVII: 1150.

² L. Katona L. Ad Gesta Romanorum. Addenda et corrigenda. EPhK. XXIV: 213.

³ De Civ. Dei. IV: 4 ~ Cicero, De republ. III: 14.

isteni eredet, mind a sebesülés, klasszikus forrásra mutat. A homerosi anachronismus magyarázatát megtaláljuk Strabo egyik helyében, mely valamelyik egyházatya közvetítésével kerülhetett a példázó irodalomba. Strabo viszont Callisthenest idézi, ezúttal az igazit, Sándor kortársát.¹ Ammon jóshelyéről szólva, elmondja Strabo, hogy Callisthenes szerint itt tudta meg Sándor isteni eredetét. Ez a jóslóhely pedig felcsejtet nem szóval adja, mint a delphi, hanem csak intéssel, mint Homerosnál olvassuk Zeusról (II. I: 528.), hogy szemöldökével ad jelet. A közbeszúrt Homeros-idézet valóban a klasszikus irodalomban járatlan olvasót könnyen sodorhatja abba a hitbe, hogy Homeros mondja Sándort Juppiter fiának: *Ὁ γοῦν Καλλισθένης φησὶ τὸν Ἀλέξανδρον γιλοδοξῆσαι μάλιστα, ἀνελθεῖν δὲ ἐπὶ τὸ χρηστήριον... οὐχ ὡσπερ ἐν Δελφοῖς... τὰς ἀποθειπίσεις διὰ λόγων, ἀλλὰ νεύμασι καὶ συμβόλοις τὸ πλεον, ὡς καὶ παρ' Ὀμήρω »ἢ καὶ κυανέησιν ἐπ' ὄφρυσιν νεῦσε Κρονίων« τοῦ προφήτου τὸν Δία ὑποκρινομένον· τοῦτο μὲν τοι δητῶς εἰπεῖν τὸν ἀνθρώπον πρὸς τὸν βασιλέα, ὅτι εἴη Διὸς υἱός.* Sándor megsebesüléséről az issosi csatában csak a klasszikus írók tesznek említést, a mondába nem került (pl. Curtius, III: 11, Just. XI: 9, Arrian. II: 12 stb). Érdekes e két vonás kapcsolata (az isteni eredet és sebesülés) egy másik változata egy XII. századi bizánczi barátnál (Joannes Zonaras), a ki az isteni eredetét egy szójátékkal magyarázza s üti el. Ez Forró fordításában így hangzik (Debr. 1619. 680. l.): »Hammon templomában egy pap görögül akarván szólni neki, *παιδιον* fiacskám helyett azt mondá *παιδιος* = Juppiter fia.« Mikor pedig Sándor megsebesül, így kiált föl: »Effele ver nem jár a halhatatlan Isteneknek teltekből!« — A példának azt az adatát, hogy Sándor álmában meglátta gyilkosát, csak Vincentius Bellovacensisnél találom (l. IV. c. 64.): »Alexander iam pridem periturum se manu Cassandri in somnis viderat.« Forrásául Valerius idézi, a kinél erről szó sincs, itt, mint Leónál és az eredeti Pseudocallisthenesben, Sándort egy természeti csoda figyelmezteti közeledő halálára. (Jul. Val. l. III: 87.) Leónál a nap fája is megjövendőli halálát ekként: »De quo confidis tibi mortis pocula dabit.«

A kódex második példája Porusról szól: »az indiai kiral: hyzi vala önönmagat az aranas: es göngöckel mindenfelől megekesfölt palotában meg halni: es demaga az nag alexander czartul: ahadba ölettetec meg« — olyan általános, hogy közelebbi eredetét nem lehet megjelölni, a regény minden fel dolgozása bőven megemlékszik róla.

Végül harmadszor Szent Ambrusból idézi azt a sok helyütt olvasható jelenetet, melyben a pogány bölcsek elparentálják

¹ L. Müller id. kiad. Fragm. Call. p. 27.

Sándort. Szent Ambrus autentikus irataiban ennek nyomát se találjuk, van ugyan a Pseudoambrosianák között egy levél Indiáról: *De moribus Brachmanorum*, melybe a Sándor-mondából is sokat vesz át, de a bölcsekről itt sem szól.¹ E példa legrégibb följegyzését Petrus Alfonsi *Disciplina clericalis*ában² (33. példa) találjuk, de előfordul a strassburgi nyomtatott Sándor-regényben is, mint későbbi betoldás, mert a kéziratokban hiányzik, továbbá többek között³ a *Gesta Romanorum* 31. elbeszélésében is. Ez tehát a Sándor-mondának nálunk is leggyakrabban idézett fejezete: megvan a Székelyudvarhelyi kódexen kívül a Heltai- és Haller-féle Sándor-regényben és Haller *Gesta-fordításában*. Az összes változatok meglehetősen egyformák, még a sorrendben is; igaz, hogy kódexünk tizenkét bölcset sorol fel, míg Petrus és a strassburgi regény csak nyolczat s a *Gesta* hetet, de Petrus harminczkét filozofusról tud, kiket csak restel mind felsorolni. Kódexünk példája a Petrus-strassburgi változathoz áll legközelebb, a mint ezt az alábbi összeállítás igazolja:

... de quibus ait unus: Heri populo imperavit: hodie populus imperat illi.

Alius: Alexander ex auro fecit thesaurum: nunc e conuerso aurum de eo facit thesaurum.

Alius: Heri totus non sufficebat ei mundus: hodie quatuor sole sufficiunt ei ulne.

Alius: Heri multos potuit a morte liberare: hodie nec eius iacula ualuit deuitare [hodie nec eius anima potuit]

Alius: Heri ducebat exercitus: hodie ab illis ducitur sepulture.

Alius: Heri terram premebat: hodie eadem premitur ipse.

Alius: Heri gentes eum timebant: hodie uilem eum deputant.

Alius: Heri amicos habuit et inimicos: hodie habet omnes equales.

az első legottan monda: o alexander tegnapi napon a nepnec parančolz vala: ma ke: az nep parančol teneköd: a ma fodik monda: o alexander tegnapi napon az aranbol kenčöt tez vala tenmagadnac: ma ke: a fergec kenčöznek tegödet: a harmadik monda: o alexander tegnapi napon teneköd mend etelles világ fem vala eleg: ma ke: ket fengh föld eleg teneköd: a negedic monda: o alexander tenapon fokakat zabadithattal meg halaltul: ma ke: te magadat meg nem zabadithatod a halaltul: az ötödik monda: o alexander tegnapi napon feregöt vezerez vala: ma ke: te aferegtul temetni vitetöl: a hatodic monda: o alexander tegnapon az földet nomodod vala: ma ke: tegödet nomod aföld: es zorongat: az hetedic monda: o alexander tegnapon mendenec felnece vala tegödet: ma mendenece tegödet návalafnac alitnac: a nőladic monda: o alexander tegnapon foc barátokat vallottal: ma ke: fok toluaiokat: ragadozokat...

¹ Migne. Patrol. Lat. XVII: 1167.

² Hilka-Söderhjelm kiadásában (Sammlung mittellat. Texte. 1. sz. Heidelbergl. 1911.) 48. l.

³ L. a legtöbbet összeállítva Knustnál, a spanyol *Los Bocados de Oro* kiadásában, 303. l. a. jegyzet és 556. l. (Mittheilungen aus dem Eskurial. Bibl. des litt. Vereins in Stuttgart. 141. köt.) Hasonló példát olvasunk a Saladin-legendában, mely szintén megvan kódexünk id. elmékedésében: amaz nag *zollan* kyalrol (Nyt. XV: 58.). L. még Katona, Pelbárt, 401. péld. és R. Köhler, Kleinere Schriften, II: 24.

3. Az Érsekújvári kódex példái között olvassuk a következő címet: *Arystotiles irya vilag biro zandornak.* (Ny. T. IX : 229.) Ebben a görög bölcstanácsot ad Sándornak, miként válasszon magának tanácsadókat és szolgálókat, majd rátér az emberek tulajdonságaira, melyek egyesítik magukban az összes állatokét: »Mert ember bator mykenth orozlan Feleken mykenth nywl, bew mykenth kakas fefweny mykenth ees« stb. »Es azcerth hywatyk *kiszeb wylaghnak.*« Az egész nem egyéb, mint a *Secreta secretorum* LXV. fejezete¹ végének elég hű fordítása. Utána a LXVI. fejezetben következik egy példa egy pogányról és zsidóról (»der ain was ein heid, der ander was ein jud«), kódexünk szintén rátér, de éppen hogy a tárgyat említi (»neeked wgyan ne thertheennyek mykent az keeth embernek kyk mondatnak egy wton yaroknak egyk wala *keresztyn* mafik wala lydo«), de maga a példa fordítónk tollában maradt. Azzal az anachronismussal persze nem törődik, hogy a bölcstanács »Arystotiles« keresztyén emberről még nem igen írhatott példát.

KIRÁLY GYÖRGY.

¹ Az id. Lorchner-féle német fordítás szerint.